

European program HORIZON 2020 - VAST VALUES ACROSS SPACE AND TIME

INTERNATIONAL THEATRE CONFERENCE

Online, 6-7 November 2021

Conference Proceedings

Athens 2022

Editor: Alexia Papakosta

Copyright ©

European program HORIZON 2020 -VAST

VALUES ACROSS SPACE AND TIME

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

Conference title: Values of Ancient Greek Theatre Across Space & Time: Cultural Heritage and Memory

Conference and Program Leader:

Theodore Grammatas, Emeritus Professor NKUA

Year of publishing: 2022

ISBN: 978-960-466-274-6

Editor: Alexia Papakosta,

PhD, Laborator Teaching Staff

Department of Primary Education

National and Kapodistrian University of Athens

Publisher: National and Kapodistrian University of Athens

ACKNOWLEDGEMENTS

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101004949.

This document reflects only the author's view and the European Commission is not responsible for any use that may be made of the information it contains.

Πίνακας περιεχομένων / Table of contents

Preface to the Proceedings Volume of the Conference.....	15
Introductory Note on Publication	16
The VAST Project: Values Across Space & Time.....	17
A research and innovation project in the context of Horizon 2020 Curation of digital assets and advanced digitisation actions.....	17
Opening Session.....	19
Theodore Grammatas - Drama and Theatre in ancient Greece. A database and a spectators' school.....	19
ΕΝΟΤΗΤΑ 1- Αξίες και Αρχαίο Δράμα / Values in/and Ancient	29
Vayos Liapis - Community, solidarity, and the ritual lament in Greek tragedy: some questions.....	29
Eleni Linaki - Redefining tangible and intangible cultural assets of a place through Greek national drama. "Topos" as a critical point of space, time and memory	36
Πατρίτσια Λάζου - Όραση και μνήμη οι αισθητηριακοί άξονες της πολιτισμικής συνείδησης.	40
Σίμος Παπαδόπουλος - «Το αίτημα για φιλόδοξη στάση προς τον 'άλλο' στην αρχαία τραγωδία: Πράξη αυτοπραγμάτωσης από τον ελληνικό ανθρωπισμό στο σήμερα».....	48
Αικατερίνη Ψυχή - «Οι αξίες της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας μέσα στον χρόνο: Από τον <i>Κύκλωπα</i> του Ευριπίδη στη σύγχρονη ελληνική σκηνή και ζωή».....	55
ΕΝΟΤΗΤΑ 2- : Θεωρία – Διασκευή / Theory – Adaptation.....	63
Κατερίνα Αρβανίτη - Η "προσαρμοστικότητα" του τραγικού μύθου και η "λειτουργία" της σκηνικής διασκευής.....	63
Τιτίκα Δημητρούλια - Μεταγραφές του λόγου και του μύθου του αρχαίου δράματος.....	71
Αλεξία Παπακώστα - Παραστασιακοί κώδικες στην πρόσληψη της Αριστοφανικής κωμωδίας από κοινό αηλίκων θεατών: Η «Χώρα των Πουλίων» σε διασκευή Γ. Καλατζόπουλου».....	81
Γιώργος Σαμπατακάκης - Αυτή είναι η Ελλάδα! Πιστέψτε με! Οι άντρες ερωτεύονται άντρες! Αναδιεκδικώντας την τραγωδία μέσα σε έναν υπέροχο ετεροκανονικό κόσμο...	100
J. Michael Walton - A Sense of Theatre: the theatre historian's perspective	112
ΕΝΟΤΗΤΑ 3- Αρχαία Κείμενα / Ancient Texts	117
Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου, Παλιβάκου Ειρήνη, Κόφα Όλγα - Διερευνώντας τη διάγνωση Διπολικής Διαταραχής σε κεντρικά πρόσωπα αρχαιοελληνικών τραγωδιών ...	117
Βάιος Βαϊόπουλος - Γυναικείες μορφές της Αττικής Τραγωδίας σε Ρωμαϊκό Σκηνικό: Οι Ηρωίδες του Οβίδιου.....	125

«Το αίτημα για φιλάνθρωπη στάση προς τον ‘άλλο’ στην αρχαία τραγωδία: Πράξη αυτοπραγμάτωσης από τον ελληνικό ανθρωπισμό στο σήμερα»

Σίμος Παπαδόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης
syrapado@eled.duth.gr

1. Η έννοια του φιλανθρώπου στο έργο ‘Περὶ Ποιητικῆς’ του Αριστοτέλη

Αρχικά κρίνεται σκόπιμο και αναγκαίο να οριστεί το περιεχόμενο της έννοιας φιλάνθρωπος/το φιλάνθρωπον, όπως παρουσιάζεται στην αρχαιοελληνική γραμματεία, προκειμένου να τεθεί ασφαλέστερα και το νοηματικό πλαίσιο της εργασίας, για την απαραίτητη συλλογή και κατανόηση των δεδομένων που θα στοιχειοθετήσουν τις συναφείς παρατηρήσεις. Η λέξη φιλάνθρωπος είναι ήδη σε χρήση από την κλασική εποχή και, ιδίως, από τον 4^ο αι. π. Χ., αφού απαντάται σε κείμενα του Πλάτωνα, του Ξενοφώντα, του Ισοκράτη, του Δημοσθένη και των μεταγενέστερων, με τη γνωστή και σε μας σημασία, ως ο ευμενώς διακείμενος και φιλικός, ο ευεργετικός για τους ανθρώπους, ο αλτρουιστής και, κατ’ επέκταση, ο πρᾶος, ο ήπιος, ο επιεικής, ο φιλόφρων και ευπροσήγορος (Δημητράκος, 1964: 477-478). Αντίστοιχα και το ουδέτερο του τύπου αυτού, *το φιλάνθρωπον*, αποδίδει τη συμπεριφορά που εκδηλώνει τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Σε κείμενα του 5^{ου} αι., απαντάται η λέξη στον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου και στην *Ειρήνη* του Αριστοφάνη, για να χαρακτηρίσει συμπεριφορές γενναιοδωρίας που δεν ανήκουν σε ανθρώπους, αλλά σε θεούς (Romilly De, 2007: 87-89). Στον Αριστοτέλη, όμως, στο έργο του *Περὶ Ποιητικῆς*, συναντούμε τη λέξη *φιλάνθρωπον* με τη σημασία του δίκαιου και αρμόζοντος για τον άνθρωπο. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης (*Περὶ Ποιητικῆς*, XIII 1-2, 1453a) αναφέρει ότι η πλοκή της τραγωδίας δεν πρέπει να παρουσιάζει ούτε τους ενάρετους να μεταπίπτουν από την ευτυχία στη δυστυχία, διότι κάτι τέτοιο είναι *μαρόν*, καθώς, όπως παρατηρεί ο Ι. Συκουτρής (1936: 102-103), «*προσβάλλει το θρησκευτικόν αίσθημα και θεωρείται βλασφημία εναντίον της θείας δικαιοσύνης και τῆς ἐν ἡμῖν ἠθικῆς συνειδήσεως*», αλλά ούτε και τους *μοχθηρούς*, τους κακούς, να μεταπίπτουν από τη δυστυχία στην ευτυχία. Διότι μία τέτοια πλοκή, λέει ο Αριστοτέλης, δεν έχει τίποτε από όσα χρειάζεται μια τραγωδία: *οὔτε το φιλάνθρωπον, οὔτε το ελεεινόν, οὔτε το φοβερόν*. Αλλά κι όταν ακόμη παρουσιάζονται οι πολύ κακοί να μεταπίπτουν από την ευτυχία στη δυστυχία, πάλι δεν είναι καλό, διότι αυτό μπορεί να διεγείρει το φιλάνθρωπον αλλά δεν προκαλεί ούτε συμπόνια ούτε φόβο. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι για τον Αριστοτέλη το φιλάνθρωπον δεν είναι η συμπόνια ή η ευσπλαχνία για τον πάσχοντα, αν αυτός είναι κακός, αλλά, όπως το εξηγεί και ο Ι. Συκουτρής (ό.π.: 103), «*το αίσθημα της δικαιοσύνης, ως καρπός του αισθήματος της αλληλεγγύης μεταξύ όλων των ανθρώπων*». Άρα, οι πράξεις που δεν περιποιούν τιμή στον άνθρωπο δεν δικαιολογούν φιλάνθρωπη αντιμετώπιση. Κατά τον Αριστοτέλη, πάντα, αρμόζουσα για την τραγωδία πλοκή είναι εκείνη στην οποία ο ήρωας, όντας ενδιάμεσος, δηλαδή ούτε ιδιαίτερα κακός ούτε ιδιαίτερα ενάρετος (κατά προτίμηση, βέβαια, μάλλον ανώτερος από τον μέσο όρο ηθικά), μεταπίπτει από την ευτυχία στη δυστυχία «*δι’ ἁμαρτίαν τινά*», λόγω κάποιου ανθρώπινου σφάλματος, λόγω κακού υπολογισμού και όχι λόγω άκρας κακίας ή μοχθηρίας (*Περὶ Ποιητικῆς*, XIII 3, 1453a).

2. Το φιλάνθρωπον στην αρχαία ελληνική τραγωδία

Με αυτά τα δεδομένα, η φιλανθρωπία και τα σχετικά συναισθήματα δεν μπορούν, στον κόσμο της αρχαιοελληνικής τραγωδίας και της βιοθεωρίας της, να σχετίζονται με την έννοια της

χριστιανικής φιλανθρωπίας και αγάπης, που συγχωρεί και ελεεί αδιακρίτως, κατ' εικόνα ενός μεγαλόθυμου και πολυεύσπλαχνου Θεού, που με τη δική του θυσία επισφράγισε την αγάπη και τη συγχώρεση για τους ανθρώπους. Δεν υπάρχει έλεος για τον κακό, αυτόν που δίκαια πάσχει για ό,τι έπραξε.

Υπάρχει, επομένως, στον χώρο της αρχαίας τραγωδίας θέση για το φιλάνθρωπον – βλέμμα, συναίσθημα, λόγο, έργο– με τη γνώριμη σε εμάς σημασία της ευεργετικής, συγχωρητικής, φιλικής και αλληλέγγυας στάσης απέναντι στον άνθρωπο και, ιδίως, απέναντι στον αναξιοπαθόντα; Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο, τελικά, όπου μαίνονται τα πάθη της εκδίκησης, του φθόνου, του εξοντωτικού μίσους για τον πραγματικό ή επίδοξο εχθρό, του εγωισμού και της εξουσιομανίας, όπου συχνά φαίνεται να κυριαρχεί η ανελέητη τυχαιότητα και η τυφλή Ανάγκη, στον κόσμο του ατέλειωτου κύκλου του αίματος και της φρίκης, βρίσκεται άραγε και πού χώρος για συμπόνια, πραότητα, κατευνασμό των παθών, συγχώρεση ή αλληλεγγύη; Θα μπορούσε, αν κυριαρχούσε η φιλότις, να λειτουργεί η τραγικότητα, που συνδέεται με την ανηλεή προς τους ανθρώπους και ασεβή προς τους θεούς συμπεριφορά; Σε ένα φιλάνθρωπο σύμπαν δεν θα υφίστατο η τραγικότητα, θεμελιώδες στοιχείο ενός ανηλεούς κόσμου, όπου οι άνθρωποι γίνονται θύτες, αφού έχουν υπάρξει προηγουμένως θύματα μιας κληρονομικής κατάρας, συχνά με τη συγκατάθεση και την εμπλοκή στον κύκλο του αίματος των ίδιων των φθονερών και εκδικητικών θεών.

Η αρχαιοελληνική τραγική σύλληψη του κόσμου και της ύπαρξης, όπως αναδεικνύεται από τις γνωστές τραγωδίες, απέχει πολύ από τις ρομαντικές ή μανιχαϊστικές αντιλήψεις των νεότερων χρόνων περί αγαθής φύσης του ανθρώπου που διαφθείρεται από εξωτερικούς παράγοντες και που έχει έμφυτη και πρόθυμη τη διάθεση για να δώσει και να πάρει καλοσύνη και αγάπη. Ο τραγικός ήρωας, αν και ανώτερος σε κοινωνική θέση και σε ήθος, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, εκδηλώνει τη μεγαλοσύνη του κυρίως σε μια άνευ όρων και ορίων παράδοσή του στα τυφλά, με τη μανία φυσικών φαινομένων, πάθη της εκδίκησης, της φιλαρχίας, της απληστίας, του εγωισμού, πάθη που συνήθως δικαιολογούνται ως υποβολιμαία από κάποιον θεό, και γι' αυτό παρουσιάζονται ως νόμιμα, ώστε ο υποπίπτων σε αυτά να μην αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου, τουλάχιστον, την ενοχή του.

Στη φυσιοκρατική αντίληψη του κόσμου, που διαποτίζει και το πνεύμα της τραγωδίας, με τη σύγκρουση και την αντίσταση των μεν εναντίον των δε, και την αρχή του πολέμου των πάντων μεταξύ τους (κατά το ηρακλείτειο *πόλεμος πάντων πατήρ*), η φιλεύσπλαχνη και συμφιλιωτική στάση δεν υφίσταται *a priori*, παρά μόνον ως επιγέννημα της ανάγκης για εξισορρόπηση των αντιθέτων και αποκατάσταση για την αδικία. Η Δίκη επιβάλλεται εν τέλει ως έκφραση του ανώτατου συμπαντικού Νόμου, που κυβερνά όχι μόνον τα ανθρώπινα αλλά και τα θεία. Είναι, λοιπόν, στο πλαίσιο της ύψιστης αυτής για τους Έλληνες αρχής, της Δικαιοσύνης, που τίθεται ως αίτημα και πραγματώνεται το φιλάνθρωπον στην αρχαιοελληνική και τραγική κοσμοθεωρία. Γι' αυτό και ο Χέγκελ, όπως επισημαίνει η Χ. Μπακονικόλα (2005: 42), ερμηνεύει τον όρο *έλεος* όχι γενικά ως συμπόνια για οποιαδήποτε δυστυχία, αλλά ως «*τη συμπάθεια για το δίκαιο της υπόθεσης και για τον θετικό και ηθικό χαρακτήρα εκείνου που υποφέρει*».

Με αυτή την έννοια, το φιλάνθρωπον στην τραγωδία λαμβάνει θρησκευτική διάσταση και ισοδυναμεί με την Αιδώ, τον σεβασμό δηλαδή των αιώνιων θεϊκών νόμων που διέπουν τη ζωή του ανθρώπου. Σεβασμός που εκδηλώνεται με την αποφυγή της υπέρβασης του ανθρώπινου μέτρου, των ορίων της ανθρωπινότητας. Η επίκληση για υπακοή σε αυτούς τους νόμους παρουσιάζεται στην τραγωδία ως ο μόνος τρόπος για αποφυγή της συμφοράς, της Άτης. Επειδή, όμως, η επίκληση αυτή δεν εισακούεται ποτέ εκ των προτέρων, η περιφρόνηση της Αιδούς, η γνωστή μας Ύβρις, καταλήγει στον κύκλο των βίαιων και φονικών παθών, που κλείνει μόνον με την μεταμέλεια και την εκ των υστέρων γνώση και συμμόρφωση με την αλήθεια και τη δικαιοσύνη.

Ως εκ τούτου, ο *άναιδής*, ο στερούμενος Αιδούς, καταπατώντας τους θεϊκούς και ανθρώπινους νόμους, δεν γνωρίζει το ανθρώπινο αίσθημα του οίκτου, του ελέους, όπως χαρακτηριστικά παραδέχεται ο κήρυκας Ταλθύβιος στις *Τρωάδες* (στ. 786-789): «*τὰ δὲ τοιάδε χρὴ κηρυκεύειν*

ὄστις ἄνοικτος καὶ ἀναιδεῖα τῆς ἡμετέρας γνώμης μᾶλλον φίλος ἐστίν» (τέτοιες ειδήσεις να φέρνει μόνο όποιος δεν νιώθει οίκτο και ντροπή). Στο όνομα της Αιδούς και της Δίκης, ο οίκτος και το αίτημα για έλεος, ως αντίμαχες δυνάμεις στον κόσμο της Έχθρας και του Νείκου, του *Ἀλάστορος, του Φθόνου, του Φόνου και του Θανάτου* (ό.π., στ. 768-769), διεκδικούν στους μύθους των τραγωδιών τη θέση τους, προβάλλοντας το δικαίωμα στην επιείκεια και την ανθρώπινη μεταχείριση για όλους όσους, δίκαια ή μη δίκαια πάσχοντες, βρίσκονται σε θέση αδυναμίας και ανάγκης: αιχμαλώτους (Τρωάδες), εξόριστους (Ηρακλείδαι), γυναίκες (Ανδρομάχη), παιδιά (Ηρακλείδαι), κατατρεγμένους (Ίκέτιδες), ναυαγούς (Έλένη), ακόμη και όσους αμάρτησαν, σπρωγμένοι από κάποια ανώτερη απ' αυτούς Ανάγκη (Οιδίπους επί Κολωνῶ, Ορέστης).

α. Το φιλόανθρωπον στη θρησκεία

Ο οίκτος και ο σεβασμός στον αιτούντα έλεος επικυρώνονται ως ιερές αρχές από τη θρησκεία των Ελλήνων, με τον θεσμό της ικεσίας, κατά την οποία *«ένοχοι ή αθώοι, εχθροί ή οικείοι, εφόσον γίνονταν ικέτες του θεού, προσφεύγοντας στον βωμό του και στο ιερό του, γίνονταν διαμιάς και ιερά πρόσωπα»* (Romilly De, 2007: 51 κ.εξ.). Στο πλαίσιο της θρησκείας εντάσσεται και η ιερή υποχρέωση της ταφής των νεκρών, ασχέτως προς τα έργα τους.

Οι θεοί, αν και τιμωροί, συνήθως, παρουσιάζονται επίσης ως εκφραστές ενός πνεύματος επιείκειας και συγχώρεσης. Στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη, η Άρτεμη κατηγορεί τον Θησέα για τη σκληρότητά του να καταδικάσει τον γιο του χωρίς αποδείξεις. Αφού του προσφέρει συγχώρεση (*συγγνώμης τυχεῖν*), ζητάει να αγκαλιαστούν πατέρας και γιος και να συμφιλιωθούν (*μη στρυγεῖν*) (Ίππόλυτος, στ. 1320-26, 1435). Η ωμή και φρικαλέα, εκδικητική τιμωρία του κακού απορρίπτεται από τη θρησκεία των δώδεκα θεών και οι φορείς της παλαιότερης θρησκείας, οι Ερινύες, αποβάλλονται από το ιερό του Απόλλωνα: *«Σ' αυτόν το ναό δεν έχετε θέση. Εκεί που δικάζουν και σφάζουν να πάτε. Που βγάζουν μάτια, που παίρνουν κεφάλια, που ευνοχίζουν τα παιδιά για να σβήσουν γενιές. Στους λιθοβολισμούς, στους ακρωτηριασμούς, στα παλουκώματα που μουγκρίζουν. Με τέτοια ευφραίνεστε. Και οι θεοί σας σιχαίνονται»* (Εὐμενίδες, στ. 185-192). Με άξονα θεμελιακό και στοιχειακό τους ιερούς νόμους του οίκτου και της επιείκειας, πλέκονται οι υποθέσεις πολλών ακόμη τραγωδιών (*Ηρακλείδαι, Μήδεια, Ηρακλής, Ορέστης, Έλένη* του Ευριπίδη, *Ίκέτιδες* του Αισχύλου, *Οιδίπους επί Κολωνῶ* και *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλή).

Η πίστη στη δικαιοσύνη αλλά και στην επιείκεια των θεών, παρά τις μεταπτώσεις και τις δοκιμασίες της, παραμένει σταθερή για τους ήρωες της τραγωδίας, που επικαλούνται τους θεούς ως ελεήμονες και σωτήρες στα δεινά τους. Αυτή εκφράζεται με τα λόγια του Πολυνεΐκη στην τραγωδία *Οιδίπους επί Κολωνῶ*, ότι *«Δίπλα στον Δία και σ' όλες τις πράξεις του - και σε θρόνο κι αυτή- παραστέκει η Έπιείκεια (Αἰδώς)* (στ. 11267-68). Στο όνομα της θείας δικαιοσύνης και του ελέους για τους πάσχοντες, καταγγέλλονται στις *Τρωάδες* οι ανόσιες πράξεις των Αχαιών, δια στόματος των θεών Ποσειδώνα και Αθηνάς: η ατιμωτική μεταχείριση της Κασσάνδρας από τον Αγαμέμνονα, που *«αψηφώντας τους θεούς και ευσέβεια και όλα, γυναίκα του την κάνει τη νύχτα βιαίως* (Τρωάδες, στ. 42-44)», η απάνθρωπη μεταχείριση των αμάχων από τους Αχαιούς, η πυρπόληση των ιερών (*«με πρόσβαλαν οι Αχαιοί και τους ναούς μου»* λέει η Αθηνά (ό.π., στ. 69), η αναίτια και άδικη θανάτωση του Αστυάνακτα.

β. Το φιλόανθρωπον στο αθηναϊκό δίκαιο

Η θεία δικαιοσύνη παρέχει τις κατευθυντήριες αρχές για το ελληνικό και, ιδίως, το αθηναϊκό δίκαιο: την αποφυγή της απάνθρωπης μεταχείρισης, την ηπιότητα και τον σεβασμό στον άνθρωπο. Το δικαίωμα του κατηγορούμενου να υπερασπίζεται τον εαυτό του, που αιτείται η Έλένη από τον Μενέλαο, παράκληση που υποστηρίζει ακόμη και η εχθρός της η Εκάβη (*Ἄκουσον αὐτῆς μη θάνη τοῦδ' ένδεῆς, Μενέλαε,* (Τρωάδες, στ. 906 κ.εξ.), ακούμε την ίδια την Αθηνά, στις *Εὐμενίδες*, να το παραχωρεί στον Ορέστη, ορίζοντας και θεσπίζοντας τον Άρειο Πάγο ως δικαστήριο για την κρίση των φόνων, στο οποίο προήδρευσε η ίδια (ό.π., στ. 436-

442). Ο Απόλλωνας, εξάλλου, θεσμοθετεί το δικαίωμα του κατηγορούμενου για συνήγορο, υπερασπιζόμενος τον Ορέστη στη δίκη του και αναγνωρίζοντας τη δική του συνευθύνη. Τέλος, το αίτημα για απονομή χάριτος σε φονιά εδράζεται, όπως υπενθυμίζει ο Απόλλωνας στις Ερινύες, στην επίδειξη μεγαλοψυχίας από τον ίδιο τον Δία, «*όταν δέχτηκε ικέτη του τον πρώτο φονιά τον Ιξίονα*» (Ευμενίδες, στ. 717-718).

Ανάλογη είναι η ολοένα και μεγαλύτερη διάδοση των ιδεωδών της ηπιότητας και της φιλάνθρωπιας απέναντι σε αδυνάτους στη διαμόρφωση της πολιτικής και του δικαίου στις σχέσεις των πόλεων, όπως μαρτυρούν οι μύθοι πολλών τραγωδιών. Εκφραστής των φιλάνθρωπων αυτών ιδεών, μεταξύ των οποίων κεντρική θέση κατέχει η αρχή της παροχής ασύλου σε ικέτες, παρουσιάζεται κυρίως η Αθήνα, συχνότερα στις τραγωδίες του Ευριπίδη, σε αντίθεση με την Σπάρτη. Είναι η πόλη που μόνη σέβεται τον ιερό θεσμό της ικεσίας, που «*πάντοτε το δίκαιο ασκεί και συντρέχει τους ανήμπορους*» (Ηρακλείδα, στ. 329-330), που έχει ως νόμο της να μην θανατώνει τους αιχμαλώτους της μάχης (ό.π., στ. 965-66). Η προσήλωση στις αρχές αυτές αποδεικνύεται με την ανάληψη ακόμη και πολέμου για την προστασία των ικετών από τους διώκτες τους, όπως συμβαίνει στην τραγωδία *Ηρακλείδα* του Ευριπίδη, όταν ο βασιλιάς της Αθήνας, ο Δημοφών, γιος του Θησέα, δέχεται να φτάσει σε πόλεμο με τον Ευρυσθέα για να προστατέψει τον Ιόλαο, την Αλκμήνη και τα παιδιά του Ηρακλή, ενώ όταν συλλαμβάνεται αιχμάλωτος ο Ευρυσθέας, παρότι εχθρός, οι Αθηναίοι, σύμφωνα με τον νόμο τους, αρνούνται να τον θανατώσουν. (ό.π., στ. 1009-1029). Τον ιερό νόμο του σεβασμού στους ικέτες και της απόδοσης των νεκρών στους οικείους τους για ταφή υπενθυμίζουν στον Θησέα, τον βασιλιά της Αθήνας, οι γυναίκες του Χορού στις *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη, οι μάνες των άταφων νεκρών στρατιωτών του Άργους, που οι Θηβαίοι αρνούνται να παραδώσουν: «*- Τι θα κάνεις; Θ' αρνηθείς τους ικέτες; Γερόντισσες θα διώξεις αβοήθητες; Όχι. Όλοι καταφεύγουν κάπου. Τ' αγρίμια στις σπηλιές, οι δούλοι στους βωμούς, κι όταν μια πόλη χτυπηθεί, κοντά σε άλλη πάει και ικετεύει*». (Ίκέτιδες, στ. 265-269). Με το ίδιο πνεύμα, της υποχρέωσης για σεβασμό του αιώνιου αυτού νόμου του ελληνικού δικαίου ζητάει κι η Αίθρα από τον Θησέα, την συνδρομή του στις αδικημένες μάνες των νεκρών: «*Αν δεν είχες χρέος να βοηθάς τους αδικημένους δεν θα μιλούσα τώρα, αλλά αυτή η βοήθεια είναι η δόξα σου και τη δόξα σου νοιάζομαι. Κι αυτούς τους αλύπητους (άνδρας βιαίους), που αρνιούνται στους νεκρούς τιμές και τάφο ανάγκασέ τους. Σταμάτα τους να πατούν τους νόμους. Ο σεβασμός στους νόμους κρατάει τον κόσμο. Σταμάτα τους γιε μου*» (ό.π., στ. 304-313). Στον βασιλιά της Αθήνας και πάλι, τον Θησέα, ως υπερασπιστή των ικετών, προσφεύγει και ο Οιδίποδας, στην τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίπους επί Κολωνῶν*, επικαλούμενος τη θεοσέβεια του ίδιου και της πόλης του. Κι ο Θησέας του υπόσχεται προστασία από τους εχθρούς του, ακόμη κι αν χρειαστεί να συγκρουστεί μαζί τους. Έτσι, όταν ο Κρέοντας απειλεί να αρπάξει με τη βία τον Οιδίποδα από την Αθήνα, ο Θησέας στο όνομα των θείων και ανθρώπινων νόμων ανταπειλεί τον Κρέοντα και τον υποχρεώνει να επιστρέψει τις κόρες του Οιδίποδα, που είχε απαγάγει: «*Μπήκες σε χώρα που το δίκαιο ασκεί και πράττει με νόμους... όμως η Θήβα δεν θα πει ναι όταν μάθει πως άρπαξες με βία δύστυχους ικέτες και μας λήστευες εμένα και τα θεία*». (Οιδίπους επί Κολωνῶν, στ. 912-22). Γι αυτό και ο Οιδίποδας αναγνωρίζει πως μόνο στην Αθήνα βρήκε *εulάβεια και καλοσύνη και την τίμια αλήθεια – τὸ εὐσεβὲς καὶ τὸ ἐπιεικὲς καὶ τὸ μὴ ψευδοστομεῖν* (ό.π., στ. 1125-27). Παρόμοια προς την Αθήνα φιλάνθρωπη στάση απέναντι στους ικέτες επιδεικνύει και η πόλη του Άργους στην τραγωδία του Αισχύλου *Ίκέτιδες*, όπου ο βασιλιάς της πόλης, ο Πελασγός, με τη συναίνεση των πολιτών, προσφέρει προστασία και φιλοξενία στις ικέτισσες κόρες του Δαναού από τους διώκτες τους, φτάνοντας μέχρι και στην κήρυξη πολέμου εναντίον των Αιγυπτίων.

γ. Το φιλάνθρωπον στο ήθος των ηρώων

Αν, λοιπόν, οι αρχές της ηπιότητας και του οίκτου ενυπάρχουν στη θρησκεία και το δίκαιο, αστικό και διακρατικό, τι ισχύει για τα ήθη και τις αντιλήψεις των μεμονωμένων ανθρώπων, γενικά, και των ηρώων των τραγικών μύθων, ειδικότερα; Σε ποιον βαθμό επηρεάζουν αυτές οι αρχές τη συμπεριφορά, το ήθος και τη διάνοιά τους;

Συνήθως, όλοι όσων η ζωή και η τιμή απειλείται δεν σταματούν να υπενθυμίζουν την αξία του οίκτου, της δικαιοσύνης, του ελέους ως στοιχείου ανθρωπιάς και πολιτισμού, αντίθετα προς την σκληρότητα, που την καταδικάζουν ως βάρβαρη συμπεριφορά, ως *αναίδεια*: «*Ένεστι οίκτος ούδαμοῦ μὲν ἀμαθία, σοφοῖσι δ' ἀνδρῶν*», λέει ο Ορέστης στην *Ήλέκτρα* του Ευριπίδη (στ. 294-295). Σε αρκετές περιπτώσεις, η επίκληση για οίκτο γίνεται στο όνομα της κοινής ανθρώπινης μοίρας που μοιράζονται κατ' ανάγκη όλοι οι θνητοί και που τους καθιστά εξίσου αδύναμους. Έτσι, η Εκάβη, στην ομώνυμη τραγωδία υπενθυμίζει στον Οδυσσέα ότι «*Οι νικητές δεν πρέπει να καταπατούν το δίκιο ούτε να σκέφτονται ότι θα είναι αιώνια η ευτυχία τους*». (Εκάβη, 282-284). Στο ίδιο πνεύμα συμβουλεύει την κόρη της Πολυξένη να προσπέσει κλαίγοντας στα γόνατα του Οδυσσέα, μήπως τη λυπηθεί, θυμούμενος ότι κι αυτός έχει παιδιά (ό.π., στ. 338-340). Η συναίσθηση της ανθρώπινης αδυναμίας οδηγεί αρκετούς ήρωες σε στάσεις φιλανθρωπίας, αλληλεγγύης, συγχώρεσης: στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή, η Δηιάνειρα «*φρονοῦσα θνητὰ καὶ οὐκ ἀγνώμων*» (στ. 472-73), ως θνητή που γνωρίζει την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης, δείχνει κατανόηση για την Ιόλη. Η λέξη *συγγνωμοσύνη* που απαντάται στο τέλος του έργου σημαίνει τη συμπάθεια, τη συμπόνια, σε αντίθεση με την *αγνωμοσύνη*, την ασπλαχνία. Την ανθρώπινη συμπάθεια που προκαλεί «*η κοινή σε όλους ευθραυστότητα*» (Romilly De, 2007: 157), εκφράζει και ο Οδυσσέας για τον Αίαντα, όταν, παρά την αντίρρηση του Αγαμέμνονα, επιμένει να θάψουν τον ήρωα με τιμές, όπως αρμόζει σε έναν γενναίο. Παρότι εχθρός του, τον υπερασπίζεται στο όνομα της κοινής ανθρώπινης τύχης, δηλώνοντας ότι η αρετή νίκησε την έχθρα, ότι δεν του αρέσει «*η σκληρά ψυχή*» κι ότι γνωρίζει πως θα έρθει και του ίδιου η ώρα του θανάτου (*καὶ γὰρ αὐτός ἐνθάδ' ἴζομαι*) (Αΐας, 1336 κ.εξ., 1355, 1364-68). Έτσι, όπως επισημαίνει η ντε Ρομιγύ, «*η ευθραυστότητα της ανθρώπινης κατάστασης γίνεται πηγή ελέους και αδελφοσύνης*» (Romilly De, 2007: 159).

Βέβαια, αυτές οι συμπεριφορές στον σκληρό κόσμο των μύθων, όπως ειπώθηκε, δεν παύουν να αποτελούν φωτεινές εξαιρέσεις, ιδίως για όσους βρίσκονται στο στρατόπεδο των ισχυρών. Εκτός από τον Οδυσσέα, επικρίνει και ο Ταλθύβιος στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη τους συμπατριώτες του ως *ἀνοίκτους καὶ ἀναιδεῖς* (στ. 787-789), ενώ και ο Θησέας στο όνομα της κοινής ανθρώπινης μοίρας και των δεινών της εξορίας που και ο ίδιος γεύθηκε, συμπονά τον Οιδίποδα και του προσφέρει φιλοξενία: «*Τα ξέρω τα ξένα – στα ξένα μεγάλωσα όπως κι εσύ και μεσ' από βάσανα και κινδύνους πέρασα και ξένο στα ξένα ποτέ δεν θ' αρνιόμουν να σώσω. Άνθρωπος είμαι την αυριανή μου μέρα δεν την ορίζω πιο πολύ απ' όσο εσύ τη δική σου*» (Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, 558-568). Ο Νεοπτόλεμος, επίσης, συμπονά τον Φιλοκτήτη και βασανίζεται από το δίλημμα ανάμεσα στην ανθρωπιά και την απάνθρωπη αποστολή που του ανέθεσαν οι Αχαιοί. Κι ο Ήφαιστος, τέλος, συμπονά τον Προμηθέα και επικρίνει το Κράτος ως *νηλεῆ* (ωμό) και *πλέονα θράσους* (αδίστακτο) (Προμηθεύς Δεσμώτης, στ. 42).

Φωνές που καλούν σε επιείκεια, έλεος και συμφιλίωση ακούγονται συχνά από το περιβάλλον των ηρώων, από συγγενείς ή και υπηρέτες ακόμη. Η Αντιγόνη, στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* προσπαθεί να λυγίσει το πείσμα του πατέρα της και να τον πείσει να δείξει επιείκεια απέναντι στον γιο του, τον Πολυνείκη (Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, στ. 1189-1192). Η Ιοκάστη, στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη, αγωνίζεται να λογικέψει και να συμφιλώσσει τους γιους της, ενώ, συχνά, ο λόγος της συμφιλίωσης εκπορεύεται από τον Χορό, που εκπροσωπεί τη φωνή της κοινής λογικής. Πρόκειται για φωνές που «*εκπροσωπούν τη νέα ηθική, σε αντίθεση με τους κεντρικούς ήρωες που εκφράζουν τη μεγαλειώδη και απάνθρωπη εκδοχή του μύθου*» (Romilly De, 2007: 154). Οι Γυναίκες του Χορού στη *Μήδεια*, αφενός κατανοούν, συμμερίζονται και δικαιολογούν την οργή της απέναντι στον Ιάσονα, αφετέρου όμως λυπούνται τα παιδιά της και προσπαθούν να την αποτρέψουν από τη δολοφονική πράξη. Ο Χορός των Ναυτών του Νεοπτόλεμου στον *Φιλοκτήτη* συμπονά και οικτρίζει τα πάθη του και παρακαλάει τον Νεοπτόλεμο να εισακούσει την ικεσία του, προσπαθώντας συγχρόνως να λογικέψει τον Φιλοκτήτη να δεχθεί να ακολουθήσει τον Νεοπτόλεμο στην Τροία. Ο Χορός των Θηβαίων στην *Αντιγόνη* προσπαθεί κι αυτός να συμφιλώσσει πατέρα και γιο και να μετριάσει το πείσμα τους (Αντιγόνη, στ. 724-25).

Ως επιστέγασμα του φιλανθρώπου και επεικούς πνεύματος, που διατρέχει την αρχαία τραγωδία, και ύψιστη εκδήλωσή του, θεωρώ πως είναι η προσφορά της ζωής του ήρωα, χάριν

της σωτηρίας ή ευημερίας της κοινότητας ή ακόμη και της ανθρωπότητας. Η θυσία αυτή καταναγάζει τον σκοτεινό κόσμο της βίας, της Ανάγκης και λειτουργεί ως φωτεινό παράδειγμα ανιδιοτέλειας και αγάπης για τους ανθρώπους. Πρώτο και εξέχον παράδειγμα *φιλανθρωπίας* αυτό του Προμηθέα, που αφήγησε τις απειλές του Δία, για να χαρίσει στους ανθρώπους το μέγα δώρο της φωτιάς. Ως ευεργέτης των ανθρώπων με κίνδυνο της ζωής του («για τους θνητούς τη ζωή του την έδωσε- θήκεν βίοτον βροτοῖς»), υμνείται και ο Ηρακλής από τον Χορό των Θηβαίων στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη (στ. 348-426, 696-700). Από τον κόσμο των θνητών θυσιάζεται η κόρη του Ηρακλή, η Μακαρία, για να σωθεί η οικογένειά της και η πόλη (*Ηρακλειδάι*), στις *Φοίνισσες* θυσιάζεται ο Μενοικέας για να σωθεί η πόλη του, η Άλκηστη θυσιάζεται για χάρη του άντρα της (*Άλκηστις*), στην *Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι*, η Ιφιγένεια προχωρεί εκούσια προς τη θυσία της, όταν αντιλαμβάνεται τη σημασία της για την ευόδωση της εκστρατείας των Αχαιών.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι στον κόσμο της αρχαιοελληνικής τραγωδίας το αίτημα για επιείκεια απέναντι στους αδυνάτους, ακόμη κι αν αυτοί υπήρξαν αμαρτωλοί, διατρέχει την πλοκή των μύθων, υπό όρους δικαιοσύνης πάντοτε, που κι αυτή λειτουργεί *φιλανθρώπως*. Η τραγικότητα, τελικά, αίρεται στο μεταίχμιο της Δίκης και της Επιείκειας, που, αλληλοσυμπληρούμενες, αποκαθιστούν την τάξη στο σύμπαν και την κάθαρση στην ψυχή των θεατών. Την σοφή αυτή ισορροπία μεταξύ δικαιοσύνης και επιείκειας-φιλανθρωπίας θεωρώ πως έχει ανάγκη και ο σημερινός κόσμος, για να βρει λύσεις στα ποικίλα προβλήματά του, τις οποίες αδυνατούν συχνά να δώσουν οι αφελείς μονισμοί κάθε λογής.

Βιβλιογραφία

- Andrewes, A. (1987). *Αρχαία ελληνική κοινωνία* (Α. Παναγόπουλος, Μτφρ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
Δημητράκος, Δ. (1964). *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης* (Τόμ. ΙΕ', 7617-7618).
Αθήνα: Δομή.
Gloltz, G. (1977). *Η ελληνική πόλις* (Α. Σακελλαρίου, Μτφρ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ
Jaspers, K. (1990). *Περί του τραγικού* (Θ. Λουπασάκης, Μτφρ.). Αθήνα: Έρασμος.
Μαρκεζίνης, Β. (2013). *Η κληρονομιά της ελληνικής τραγωδίας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό*.
Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
Μπακονικόλα, Χ. (2005). *Το τραγικό, η τραγωδία και ο φιλόσοφος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
Romilly, J. De. (2007). *Η ηπιότητα στην αρχαία ελληνική σκέψη*. Αθήνα: Λιβάνης.
Συκουτρής, Ιω. (1936). Εισαγωγή, κείμενον και ερμηνεία. Στο Αριστοτέλους. *Περί Ποιητικής*
(Σ. Μενάρδου, Μτφρ.). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών- Βιβλιοπωλείον της Εστίας- Ι. Δ. Κολλάρου.

Πηγές / Έργα

- Αισχύλος. (1991). *Εὐμενίδες* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Αισχύλος. (1991). *Ίκέτιδες* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Αισχύλος. (1991). *Προμηθεύς Δεσμώτης* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Αριστοτέλης. (1936). *Περί Ποιητικής* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Ακαδημία Αθηνών-
Βιβλιοπωλείον της Εστίας-Ι.Δ. Κολλάρου.
Ευριπίδης. (1993). *Άλκηστις* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Άνδρομάχη* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Εκάβη* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Ελένη* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Ήλέκτρα* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Ήρακλειδάι* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Ήρακλής* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
Ευριπίδης. (1993). *Ίκέτιδες* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.

- Ευριπίδης. (1993). *Ίππόλυτος* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Ίφιγένεια ἐν Αὐλίδι* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Μήδεια* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Ὀρέστης* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Τρωάδες* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ευριπίδης. (1993). *Φοίνισσαι* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σοφοκλής. (1992). *Αἴας* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σοφοκλής. (1992). *Ἀντιγόνη* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σοφοκλής. (1992). *Τραχίνιαι* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σοφοκλής. (1992). *Φιλοκτήτης* (Κ. Τοπούζης, Μτφρ.). Αθήνα: Επικαιρότητα.